

Kur'an'da Sosyal İnsanın Özellikleri

Yusuf Tazegün

Kavramsal Yaklaşım

1. İnsanlar Arası İlişkiler

İnsanın çevreyle olan ilişkileri sonucu geliştirdiği algılar, duygular, düşünceler, değerler, yargılar, amaçlar ve bunların birbiriyle olan ilişkileri karşılıklı etki sonucu kişiliği oluşturur. Dolayısıyla insanın gelişimi süresince karakterini oluşturan ve kişiliğine etki eden faktörlerin başında değerler, inançlar ve tutumlar gelmektedir.

Ayrıca ihtiyaçlar da, davranışların belirleyiciliği noktasında ciddi bir öneme sahiptir; çünkü davranışlar, büyük ölçüde ihtiyaçlar vasıtasıyla ortaya çıkar ve hedefler tarafından yönetilir.

İnsanın şahsiyeti doğuştan getirdiği genetik faktörler ve yaşadığı çevre, aile eğitimi ile şekillenir. Her insanın özellikleri, istekleri ve davranışları farklı olduğu gibi, karakter ve kişilikleri de farklıdır. İnsan temiz bir fitrat üzere dünyaya gelir. İçindeki duygu, istek ve ihtiyaçlar davranışlarını belirler. Kuran'da insanın davranışlarına etki eden faktörlerden bahsetmektedir. Bu faktörlerin bir kısmı insanın kendi iç yapısında vardır. Bazıları ise dış etkenlerdir. Nefis, irade, akıl, mizaç, huy ve karakter insanın davranışlarını şekillendiren iç etkenlerdir. Çevre, şeytan, aile eğitimi ise dış faktörlerdir.¹

Davranışın dinamiği, kişinin içinde bulunduğu ortam, zaman ve psikolojik sahanın özelliklerinden doğar. Davranışın dinamiğinin temelinde; haz, elem, korku ve öfke vardır. İnsanın içinde bulunduğu hâlet-i ruhîye onun davranışlarına yön verir. Eğer kişi mutlu ise, daha coşkulu ve hareketli bir şeyler yapmak ister. Ama üzüntülü ise, sakin bir şekilde beklemeyi ve kendi iç dünyasıyla baş başa kalmayı tercih eder.

¹ Terbiyeci Dini, Muhammed Davudî, s.29.

Dünyevî insan görüşüne göre, hayatını sürdürmeye kararlı her birey, yaşadığı hayatın ve dünyanın koşulları, imkân ve sınırlılıkları çerçevesinde davranmak zorundadır. Ama Müslüman bir kişi yaşadığı ortamdaki İslâm'ın ruhuna aykırı hareketlere katılmaz. Müminin görevi her duruma ayak uydurmak değil inancıyla örtüşen durumlara katılmak, uymayanları değiştirmeye çalışmaktır. Eğer değiştirmesi mümkün değilse, kendi yaşantısının bozulma tehlikesi olduğundan, orayı terk etmektir. Yüce Allah bununla ilgili olarak şöyle buyurmaktadır:

“Allah’ın ayetlerinin inkâr edildiğini ve onlarla alay edildiğini işittiğiniz zaman, başka bir söze geçmedikleri müddetçe, o kâfirlerle oturmayın. Aksi halde siz de onlar gibi olursunuz”²

Günah meclisinde oturan kişi, oradakilerin günah olan fiillerine engel olmuyorsa, onlarla aynı ölçüde günah sahibi olur.³ Orada bulunacaksa, onların durumunu değiştirmeye çalışmalıdır. Aksi takdirde o da onlar gibi olur. Bu hareketiyle de Allah’a isyan etmiş olur. Müminler, İslâm ile alay eden kâfirleri soğukkanlı bir şekilde dinlerlerse işledikleri küfürde onlar da pay sahibi olur.

2. Sosyalleşme, Sosyal İlişki ve Toplum

Sosyalleşme, hangi koşullarda, nasıl ve hangi amaç için olursa olsun, birçok bireyin işbirliği yapmasıdır.⁴

İnsan, başkalarıyla ilişki kurup dost olmak ve yardımlaşmak ister. Aralarında adalet, eşitlik ve kardeşlik ölçülerini yerleştirmek ister. Bazen bu duygular onu o kadar kaplar ki, kendi varlığını unuttur, bireyselliğini kaybeder. Böylece ferdî bünyesinin gereği olarak şahsî istek ve arzuların feragat eder. Çünkü o anda insan kendi ferdî istekleriyle diğer fertlerin arzuları arasında bir ayrılık yaratmaz. Toplum bir vücut gibidir. Toplumda meydana gelen her olay direkt veya dolaylı olarak fertleri etkiler. Bu nedenle birey, meydana gelen bu olaylara karşı tepkisiz kalmaz. Eğer toplumda bir haksızlık, zulüm varsa, toplumun tüm bireyleri buna karşı koymak durumundadırlar. Eğer karşı koymazlarsa aynı olumsuz durumlar yakın bir zamanda kendilerinin de başına gelecektir.

İnsanlarla toplumsal olabilmenin olmazsa olmaz şartı, insanların karşısındakine nasıl davranacağını bilmesidir. Demek oluyor ki toplumsallaşma bir bakıma, insanlara nasıl davranılacağını öğrenilmesidir. İnsan bütün davranışlarında karşısındaki kişiyi dikkate almak durumundadır. Kendisini o kişinin yerine koyarak *“Acaba ben onun yerinde olsam bu davranışına ne gibi bir tepkide bulunurdum”* diye duygudaşlık yapmak zorundadır.

² Nisa/140

³ Meheccet’ul-Beyza, c:8,s: 160

⁴ Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi, c.4,s.344.

İnsan, bir toplumda yaşamakla sosyalleşmiş olmaz. Nice insanlar vardır ki, davranışlarını sanki etrafında kimse yokmuş gibi sürdürürler. Etrafındaki insanları her zaman rahatsız ederler. Verdiği bu rahatsızlıktan dolayı da içinde bir huzursuzluk hissetmezler. Bu insanlar her ne kadar başkalarıyla yaşıyor görünseler de aslında toplumsallaşmamış karakterlerdir. Kısaca toplumsallaşma diğer insanlarla birlikte yaşamayı, sorumluluklarını yerine getirmeyi ve onlara katlanmayı ifade eder.

Sosyal ilişkinin var olabilmesi için, en az iki insanın birbirinden haberdar olması gerekir. Duman ile ateş arasında neden sonuç bağı niteliğinden bir ilişki olmasına rağmen, ne dumanın ateşten ne de ateşin dumandan haberi vardır. O halde sosyal ilişki bilinçle ve birbirinin varlığını kabul eden insanlar arasındadır. Ezgi söyleyen iki insan arasında bir sosyal ilişki olduğu gibi, kavga eden iki insan arasında da bir sosyal ilişki vardır.⁵

İslâm dini insanların öncelikle çevrelerinden başlayarak sosyal ilişkilerini kuvvetlendirmelerini emreder. Bunun birinci aşaması olarak akraba ilişkilerinin önemine vurgu yapar. Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de buyurmaktadır ki:

“Onlar ki, söz verip antlaştıktan sonra Allah’a verdikleri sözü bozarlar. Allah’ın birleştirmesini emrettiği şeyi (iman ve akrabalık bağlarını) keserler ve yeryüzünde bozgunculuk yaparlar. İşte zarara uğrayanlar onlardır.”⁶

Bu ayet, iki insan arasındaki ilişkiden, uluslararası ilişkilere kadar bütün ahlâkî durumları içine alır. Bu ilişkileri kesmek, kaos ve düzensizliğe neden olur. Kişi, imandan uzaklaştığı zaman hayatı karamsarlıklar ve umutsuzluklarla dolduğu gibi, ahireti de bir zindana döndürür. Aynı şekilde insanlarla da bağını kopardığı zaman yalnız ve mutsuz bir hayat yaşamaya mahkûm olur.

İmam Sadık (as) kendisine, “Benimle aynı görüşleri paylaşmayan akrabalarım var. Buna rağmen onların benim üzerimde bir hakkı var mıdır?” diye soran Cehm b. Hamid’e şöyle buyurmuştur: “Evet! Akrabalık hakkını hiç bir şey ke-

İnsanlarla toplumsal olabilmemesinin olmazsa olmaz şartı, insanların karşısındakine nasıl davranacağını bilmesidir. Demek oluyor ki toplumsallaşma bir bakıma, insanlara nasıl davranılacağını öğrenilmesidir. İnsan bütün davranışlarında karşısındaki kişiyi dikkate almak durumundadır. Kendisini o kişinin yerine koyarak “Acaba ben onun yerinde olsam bu davranışına ne gibi bir tepkide bulurdum” diye duygudaşlık yapmak zorundadır.

⁵ Kızılcılık, Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü, s.376.

⁶ Bakara/27

semez. Eğer seninle aynı inancı paylaşırsanız iki hakka sahip olurdunuz: Akrabalık hakkı ve İslâm hakkı!”⁷

Allah Resulü (saa) bir hadisinde “Kim rızkının genişletilmesini ve ömrünün uzatılmasını istiyorsa, sıla-i rahîm yapsın (akrabalık ilişkilerini güçlendirsin).”⁸ buyurmaktadırlar.

Yine bu konu hakkında İmam Sadık (as) şöyle buyurmuştur: “Adamın biri Allah Resulü’nün (saa) huzuruna vararak şöyle arz etti: “Ey Allah’ın Resulü! Kendisine gelip gittiğim bir akrabam var, ama onlar bana eziyet ediyor, bu yüzden onları terk etmek istiyorum.” Allah’ın Resulü (saa) şöyle buyurdu: “Bu takdirde Allah hepinizi terk eder.” Adam, “O halde ne yapayım?” diye sorunca Peygamber (saa) şöyle buyurdu: “Seni mahrum kılanı bağışta bulun, seninle ilişkisini kesen kimseyle ilişki kur ve sana zulmedenı bağışla. Böyle yaptığın takdirde aziz ve celil olan Allah onlar karşısında sana destek olur.”⁹

Toplumunu tek bir bağ ayakta tutar; itikat/inanç bağı. Bu bağ sayesinde ırk, dil ve bölge ayrımları silinir. İnsanın esas cevherî ile alâkası olmayan o geçici bağların hepsi, birer birer kopar ve yok olur. Toplum hayatında güven bunalımı ve şahsiyet krizi gibi sosyal boyutlu problemlerin aşılabilmesi için, iman merkezli ahlâkî eğitimin fert ve toplumlara verilmesi gerekir.¹⁰

Farklı düşüncede olan insanlar, aynı yerde yaşayabilirler. Bu onların hoşgörüle-riyle alâkalı bir durumdur. Ama insanların fıtratına aykırı bir şekilde, insanı aşağılayan, onun namusunu, şerefini ayaklar altına alan bir anlayışın ve yaşantının egemen olduğu toplum elbette ki varlığını uzun süre devam ettiremez. İnsan fıtratına aykırı olarak sürdürülen bir hayatın kişiyi mutlu etmesi de beklenemez. Bu türden bazı geçici arzular, insanı kısa bir süre için mutlu ediyor görünebilir. Ama uzun vadede düşündüğümüz zaman bu sahibi için bir felâket olur.

3. Sosyal Bir Varlık Olarak İnsan

İnsanın en önemli özelliklerinden bir tanesi, diğer insanlarla kolay bir şekilde kaynaşabilmesidir. Bu, onun sosyal bir varlık olduğunu gösterir.

Normal bir yapıya sahip her insanda herkesten ayrı bir ferdiyet şuuru vardır. Bu, kendiliğinden vardır ve kendi bünyesi içerisinde yer alır. Buna karşılık bir de cemiyetin içine girme ve cemiyete karışarak toplum hayatı sürme eğilimi vardır. İşte hayat

⁷ El Kâfi, s. 157/30

⁸ Emali’el-Seduk, 174/9

⁹ El Bihar, 74/100/50

¹⁰ Kutub, İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler, s.172.

bu iki eğilim arasında gelişir ve şekillenir. Sonuçta insan ne mücerret bir fert olarak yaşayabilir, ne de toplumun içinde eriyip gitmiş bir parça olarak.¹¹

İnsanın evren ve yakın çevresi karşısındaki tutumu, etkinlikte bulunma, insan soydaşlarıyla temas ve ilişki kurma gibi sürekli karşısına çıkan sorunlarla ilgili takındığı tavrıdır. Bu noktadan yola koyularak, gerek süt çocuğunun, gerek daha sonra çocuğun ve erişkin insanın yaşam karşısındaki tutumunu alabildiğine derin ve kalıcı biçimde etkileyen faktörün çevreden edinilen izlenimler olduğunu saptamış bulunuyoruz.

Bireyselliğin en ağır bastığı demlerde bile insan, kendi içinde başkalarına karşı bir takım duygular taşır. Toplumsallığın en ağır bastığı zamanlarda bile kendi benliğinden ve ferdiyetinden bir parça taşır. En azından kendi ferdi yapısıyla bizzat bu toplumculuk arzusunu taşıdığını ve toplumun isteklerine cevap verdiğini kabul eder.

İnsanın sosyal bir varlık olduğu, inkâr edilemez bir gerçektir. O, bu yönüyle tarihe damgasını vuran bir varlık olmuştur. Büyük başarılar hep, insanların ortak çabaları sonucu ortaya çıkmıştır. Birçok medeniyet, buluşlar, tarihi eserler, insanın sosyal yönünün bir sonucu olarak meydana getirilmiştir.

İnsanın sosyalliği, sadece kendi cinsine karşı değil tabiata ve diğer canlılara karşı da söz konusudur. İnsan bu yönüyle, diğer canlıları evcilleştirdiği gibi, tabiatı kendi yaşantısına uygun şekilde düzenlemeyi de başarmıştır.

Kur'an'da Sosyal İlişkiler

1. Kur'an'ın Sosyal Hayata Verdiği Önem

Kur'an-ı Kerim, hem toplumsal düzen ve hem de kul hakkı açısından sosyal hayata çok ehemmiyet vermekte ve koymuş olduğu kurallarla bunu belirlemektedir.

Toplumsal bir düzen oluşturabilmek için Allah, bazı şeylerin yapılmasını, bazılarının ise terk edilmesini emretmiştir:

“Şüphesiz ki Allah, size adaleti, iyilik yapmayı ve yakınlarla bakmayı emreder; hayâsızlıktan, fenalıktan ve azgınlıktan nehy eder. Öğüt almanız için size böyle öğüt verir.”¹²

İslâm, ferdin toplum içinde erimesine ve kendini ona feda etmesine müsaade etmez. Liberal ve kapitalist toplumlarda olduğu gibi onu alabildiğine hür ve bağımsız saymaz. Ona her şeyin sahibi ve maliki gözü ile de bakmaz. Brahmanizm'de olduğu gibi de Müslümanlar arasında bir eşitsizliği kabul etmez ve herkesi kardeş olarak görür.

¹¹ Tabatabai, el Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an,

¹² Nahl/90

“Müminler ancak kardeşlerdir.”¹³

Müslümanlar arasındaki iman bağı, akrabalık bağından ve nesep bağından daha kuvvetlidir. Bu ayet yeryüzündeki tüm Müslümanları evrensel bir ailenin bireyleri olarak değerlendiriyor. Aile bireylerinin birbirine karşı üstünlük taslamaları da beklenemez zaten.

Yine eski Yunan'da ve Roma'da olduğu gibi yerli ve yabancı ayrımı veya idare edenlerle idare edilenler ikiliği yoktur. Fert, toplumun ve devletin yanında fakat onlardan ayrı ve bağımsız olarak vardır. İslâm toplumunda bütünlük hâkimdir. Ayrı sınıflar görülmez.

“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli ve en üstününüz O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdar olandır.”¹⁴

Özelliklerimizin, milletlerimizin farklı olması, aramızda çatışma olması için değil, ortak mükellefiyetleri yüklenmek, ortak ihtiyaçları karşılamak için gerekli yardımlaşmayı sağlamak amacıyla.

Kuran'da, İslâm toplumunda bir anlaşmazlık olduğu zaman başvuru mercii olarak Allah Resulü ve masum imamlar gösterilir:

“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere itaat edin ve sizden olan emir sahibine itaat edin. Eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz; Allah'a ve âhret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resulüne arz edin. Bu, daha iyidir ve sonuç bakımından da daha güzeldir.”¹⁵

Ayrıca İslâm dini, kul hakkı açısından da sosyal hayata önem vermektedir. Kul hakları, insanların bu dünyadaki en büyük sermayeleri olarak kabul edilen mal ve can gibi maddî hakları ile namus, onur ve şeref gibi manevî hakları olarak kabul edilmekte olup, bunlara yönelik her türlü haksız saldırı kul hakkını ihlâl olarak değerlendirilmektedir.

Allah, Kur'an'da insanların, birbirinin mallarını haksız bir şekilde yememeleri anlamında şöyle buyurmaktadır:

“Bir de aranızda mallarınızı batıl sebeplerle yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günah ile yemek için, o malları hâkimlere rüşvet olarak vermeyin.”¹⁶

¹³ Hucurat/12

¹⁴ Hucurat/13

¹⁵ Nisa/59

¹⁶ Bakara/188

Eğer birey kendisine karşı hüsn-i zannı olursa, asla bir gelişim içinde olamaz. Böyle bir kimse daima arkasında bıraktığı yollara bakıp da gururlanan kimse gibidir. Eğer önüne bakmış olsa, henüz ulaşamadığı yolları görür. Bu durumda ulaşamadığı yolların, gittiği yollardan ya daha fazla ya da o miktarda olduğunu anlayacaktır.

Allah, kardeşinin malını haksız yere yemeyi, kendi malını haksız yere yemek gibi kabul etmiştir. Çünkü bütün müminler kardeşlerdir.

Kişinin manevî hakları ise, daha çok çevresiyle ve içinde yaşadığı toplumla olan ilişkilerinden ortaya çıkan ve hukuken korunan onur, şeref, özgürlük gibi maddî olmayan haklardır.

Bu anlamda insanların, manevî şahsiyetlerini zedeleyecek ve onlar hakkında haksız ithamlara sebep olacak tarzda yanlış zanlarda bulunmayı Kur'an yasaklamaktadır:

“Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçın. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerinizi arkasından çekiştirmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul edendir, çok esirgeyicidir.”¹⁷

Zan, ihtimal üzere bir hüküm olduğundan; bir kısmı hakka hiç isabet etmez. Etmeyince de başkasının hakkına ait hususta o şekilde aleyhine hüküm, bühtan, iftira ve bundan dolayı bir vebal olur. İnsanların hak ve hürriyetleri korunmalı ve saygı görmelidir. Yaptıkları şeyin gerçek olup olmadığı tam olarak açıklığa kavuşuncaya kadar muhakeme edilmemelidir. Zan, başkaları hakkında önyargılı olup, kötü düşünmedir ve bu iki şekilde tasavvur edilebilir:

1- Allah'a olan su-i zan ve önyargı. Bir hadiste şöyle geçer: *“Kim geçim korkusundan evlenmekten kaçırırsa gerçekte Allah'a karşı su-i zan etmiştir. Böyle kimse eğer tek yaşarsa Allah geçimini karşılayacağını kadir olduğu hayalindedir. Bu düşünceye göre eğer eşi olursa –haşa– Allah onun yaşamını devam ettirecek rızkı vermeyecek kudrettedir ki, bu Allah'a karşı yapılmış bir su-i zandır ve yasaklanmıştır.”*

2- İnsanlara karşı yapılan önyargı ve su-i zan.

3- İnsanın kendisine karşı su-i zanda bulunması ise övülmüştür. Zira insanın kendisine karşı bir su-i zannı olması gerekir. Yaptığı işleri kusurlu görmelidir. Hz. Ali (as) muttakilerin sıfatlarını açıkladığı *“Hammam”* hutbesinde şöyle buyurur:

¹⁷ Hucurat/12

“Takvalı kimselerin üstünlükleri, kendilerine karşı su-i zanda bulunmalarıdır.”

Kendisini kusursuz gören kimselerin hakikatte iman ve ilim nurları azdır. Az nur ile de insan bir şey göremez. Eğer siz az bir ışık ile büyük bir sahneye girseniz, sahnede bulunan büyük eşyalardan başka bir şey göremezsiniz. Ancak projektör gibi daha fazla ışığı olan bir araç ile sahneye girseniz, bir sigara ya da bir kibrit çöpü de olsa fark edebilirsiniz.

Eğer birey kendisine karşı hüsn-i zannı olursa, asla bir gelişim içinde olamaz. Böyle bir kimse daima arkasında bıraktığı yollara bakıp da gururlanan kimse gibidir. Eğer önüne bakmış olsa, henüz ulaşamadığı yolları görür. Bu durumda ulaşamadığı yolların, gittiği yollardan ya daha fazla ya da o miktarda olduğunu anlayacaktır.

Hüsn-i zan ifadesi, sadelik, çabuk inanan ve şeytanın hilelerinden gaflette olmak anlamında değildir. İslâm ümmeti asla yersiz hüsn-i zan ile gaflete ve avcılarının eline düşürülmemelidir.

Hz. Peygamber'in (saa) en son yolculuğunda Mekke'de şöyle buyurmuşlardır: *“Zilhicce ayı ve hac günleri nasıl muhterem ise; Müslümanların kanı, malı ve izzeti muhteremdir.”*¹⁸

Rivayetlerde gyıbet eden kimsenin ismi çoğu kez şarap içen kimse ile birlikte zikredilmektedir. *“Herkim gyıbet edip, şarap içiyorsa cennetten mahrum kalır.”*¹⁹

Rivayetlere göre; *“Herkim din kardeşinin ayıplarını bir başkasına açarsa Allah da onun kötülüklerini aşikâr eder.”*²⁰

Hz. Peygamber (saa) şöyle buyurdular: *“Bir dirhem faiz, otuz altı zinadan daha kötüdür ve faizin en büyüğü; Müslümanların izzet ve şerefine karşı yapılmış olanıdır.”*²¹

Allah, İsrâ suresinde şöyle buyurmaktadır:

“Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp bunların hepsi ondan sorumludur.”²²

Buna göre biz söylenen her sözü dinleyip, ona uyma hakkına sahip değiliz.²³

Dolayısıyla Müslümanlar, kardeşleri hakkında konuşurken yahut konuşulanları dinlerken daha dikkatli olmak durumundadırlar. Doğruluğuna emin olmadıkları bir konuda kardeşini rencide edici bir tarzda konuşmamalıdırlar. Çünkü bu tür mesnet-

¹⁸ Şerh'u Nehcu'l Belağa, İbn-u Ebi'l Hadid, c9, s.62

¹⁹ Biharu'l Envar, c.72, s.260

²⁰ Muhaccetu'l Beyda, c.5, s.252

²¹ İbn-i Ebu Davud, c.2, s.568

²² İsrâ/36

²³ Kıraati, Degaiyigi Ba Kuran

siz konuşmalar bu dünyada düşmanlığa ve toplumsal huzuru bozmaya sebep olduğu gibi âhirette de kul hakkı kapsamına girdiği için kişiye vebal yüklemektedir.

Kur'an'da İnsanın Olumsuz Sosyal Özellikleri

Kur'an, daha sık olarak insanın bir şeye yönelmesiyle Allah'ın o kimseyi o yönde başarıya ulaştırdığını belirtmektedir. İnsan hangi yönde çaba harcarsa Allah onu o yöne sevk eder. İnsanın çabası olmadan Allah'ın onu günaha meylettirmesi O'nun adalet ilkesiyle bağdaşmaz.

İnsan, benliğinde bulunan bu kuvvetleri dünyada gerektiği gibi, gerektiği yerde, gerektiği zamanda ve gerektiği kadar kullanmak ve bunların fazla ve aşırı taraflarını dünyadan ayrılmadan İslâm'ın prensiplerine uygun şekilde terbiye etmek ihtiyacındadır.²⁴

Kur'an'ın yetiştirmek istediği insan, melekleşme sürecine katılan varlık değil, insan-ı kâmil özellikleriyle davranan erdemli varlıktır. Bu sebeple İslâm mektebi, insanın acelecilik yönünü teenni ile, nankörlük yönünü teşekkürle, zorbalık yönünü adaletle, cimrilik yönünü cömertlikle, cahillik yönünü bilgelikle, kibir yönünü mütevazî olmakla tedavi ve tezkiye etmek ister.

Kur'an'ın beğenmediği ve tedavi etmek istediği insanda bulunan bir takım toplumsal ve sosyal özellikler ise şöyledir:

1. Hırslı

İnsanın hırslı olması, bu dünyanın geçici nimetlerine aşırı derecede bağlanması ve onlara dalarak tüm benliğini orada bırakması demektir. Yani kalbini, beynini, bu geçici nimetlerin esiri etmesidir.

İnsanın bu özelliğini Allah, Kur'an'da şu şekilde ortaya koyar:

“Gerçekten insan; hırsına düşkün yaratılmıştır.”²⁵

²⁴ İsfahanî, İnsan, s.177.

²⁵ Meâric/19

Eğer birey kendisine karşı hüsn-i zannı olursa, asla bir gelişim içinde olamaz. Böyle bir kimse daima arkasında bıraktığı yollara bakıp da gururlanan kimse gibidir. Eğer önüne bakmış olsa, henüz ulaşmadığı yolları görür. Bu durumda ulaşmadığı yolların, gittiği yollardan ya daha fazla ya da o miktarda olduğunu anlayacaktır.

İmam Sadık (as) der ki: “Gökte vahyin indiği yerde şöyle yazılıdır: Âdemoğlunun iki vadisi olsa ve bu iki vadiden altın ve gümüş aksa, bunlara ilâveten bir üçüncü vadinin de olmasını ister. Ey Âdemoğlu! Şüphe yok ki, senin karnın denizlerden bir deniz ve vadilerden bir vadidir. Onu topraktan başka bir şey dolduramaz.”²⁶

İnsan tatminsiz yaratılmıştır. Yani insan kendisini aynı derecede hem verimli başarlara hem de kronik memnuniyetsizlik ve hayal kırıklıklarına sürükleyen bir iç tatminsizlik ile donatılmıştır. Hoşuna gitmeyen bir şey başına geldiği zaman hemen sızlanır, kendisine bir hayır dokunduğunda ise onu insanlardan esirger. Her şeyi kendi menfaati doğrultusunda yorumlar. Başkasının da faydalanmasını aklına getirmez.

Hırs, doymak bilmeyen bir açlık, sınırsız bir tatminsizlik durumudur. Hırslı kişi yalnızca hırs duyduğu şey için yaşamaya başlar ve çoğunlukla bu uğurda çekinmeden herkese zarar verebilir. Hırsın iyiye ya da kötüye kullanılmasına göre iyi veya kötü olarak değerlendirilmelidir. Yerilen hırs, ahiret hırsı değil, bu dünyaya yönelik hırsır.

Emiru'l-Mü'minin (as), oğlu İmam Hasan'a (as) vasiyet ederken şöyle buyurur: “Şunu kesin olarak bil ki sen arzuna erişemezsin, senin için belirlenen yaşama süresinin ötesine geçemezsin. Sen şu anda senden önce yaşamış olanların geçtikleri yolda yürüyorsun. Öyleyse isteklerini kıs, kazançta mutedil ol. Çünkü nice istekler var ki, saşa dönüşür. Kaldı ki, her talep eden rızıklanmaz ve her mutedil davranan da mahrum olmaz.”²⁷

2. Cimri

Cimrilik için kullanılan iki kelime; “şuhh” ve “buhl”dur. Şuhh; Mümin birinin malını zulmederek almak demektir. Buhl ise, kendi malını başkasına vermemek demektir.

Cimrilik, malın harcanması harcanmamasından daha önemli olduğu yerde malı tutup harcamamaktır. Başkasına malından vermek, her zaman hayır olarak değerlendirilmez. Verdiğimiz mal, günah yolunda kullanılacaksa, malı vermemek daha iyidir. Kişiyeye içki almak için mal verilmez.

Yüce Allah Kur'an'da insandaki cimrilik hastalığını şu şekilde dile getirmektedir:

“Kendisine hayır dokundu mu cimrilik eder.”²⁸

Malı çok olduğunda, elinde olanı insanlardan esirger. Onu Allah yolunda infak etmez, Allah'ın malındaki hakkını ödemez, malı aşırı derecede sahiplenir, insanlara vermez.

²⁶ El Vafi, c.3, s.154

²⁷ Nehcü'l-Belağa

²⁸ Meâric/21

“Şunu kesin olarak bil ki sen arzuna erişemezsin, senin için belirlenen yaşama süresinin ötesine geçemezsin. Sen şu anda senden önce yaşamış olanların geçtikleri yolda yürüyorsun. Öyleyse isteklerini kıs, kazançta mutedil ol. Çünkü nice istekler var ki, savaşa dönüşür. Kaldı ki, her talep eden rızıklanmaz ve her mutedil davranan da mahrum olmaz.”

Yine Allah insandaki mal sevgisinin, üst seviyede olduğunu haber vermektedir:

“Malı aşırı biçimde seviyorsunuz.”²⁹

Bu konu hakkında İmam Zeyn’ul Abidin (as) şöyle buyurmuştur: *“Ben, kardeşlerimden birini görünce kendisi için Allah’tan cenneti istediğim halde, dinar ve dirhem hususunda kendisine cimrilik etmek ve kıyamet günü bana, “Cennet senin olsaydı şüphesiz cennet hususunda daha cimri, daha cimri, daha cimri olurdu.” denilmesi hususunda Rabbimden hayâ ederim”³⁰*

3. Sabırsız

İnsanın sabırsız olması, yani en ufak bir sıkıntı gördüğü zaman hemen sızlanması, belâlara, sıkıntılara tahammül edememesi demektir.

Yüce Allah, Kur’an’da insanın bu özelliğini şöyle dile getirmektedir:

“Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder.”³¹

Malı azalıp, fakir düştüğünde feryat eder, sabredemez, çok sızlanır ve büyük bir üzüntüye kapılır.

İnsana bir ağır, sıkıntı, yoksulluk, hastalık gibi bir acı dokundu mu kıvrılır, sızlanır, feryat eder, dayanamaz ve başkalarından medet bekler. Sabredersem Allah bana mükâfat verir düşüncesi aklına gelmez. Sadece başına gelen sıkıntıyı düşünür. Aklı başka şeylere çalışmaz hale gelir.

İmam Ali (as) şöyle buyurmuştur: *“Eğer sabredersen, Allah’ın senin hakkındaki takdir ettiği şeyler uygulanır ve sen sevap elde edersin. Eğer sabretmezsen yine de Allah’ın senin hakkındaki şeyleri uygulanır ve sen günahkâr olursun.”³²*

²⁹ Fecr/20

³⁰ Musaddekat’ul- İhvan, 169/1

³¹ Meâric/20

³² Cami’ul-Ahbar, 316/882

4. Nankör

Yüce Allah yarattıkları içerisinde en çok insana değer vermiştir. Kâinattaki her şey bir nevi insanın var olmasından dolayı vardır. Her şey insanın hizmetine sunulmuştur. İnsan, kâinattaki her şeyi kendi rahatı ve mutluluğu için kullanmaktadır. Fakat insanların çoğu Allah'ın bunca nimetine karşılık nankörlük etmektedir.

Bunu Kur'an'da şöyle buyurmaktadır:

“Size hayat veren O’dur sonra sizi öldürür sonra sizi yine diriltir. Gerçekten insan çok nankördür.”³³

Âdemoğlu, Allah onu güzel bir şekilde yaratıp, yeryüzündeki her şeyi onun emrine verdiği halde başka ilâhlar edinip, kulluğu yalnız O'na yapmayı terk etmekle O'na nankörlük etmiştir. İnsan, nimetleri bütün açıklığına rağmen inkâr eder. Yine insan, peygamberlerin getirdiği gerçeği açık bir şekilde gördüğü halde onu reddeder.

İnsan, Allah'ın nimetlerine karşı nankördür. Allah'ın insana verdiği nimetler saymakla bitmez. Başka hiçbir şeyi düşünmesek bile insanın sahip olduğu beden yapısı, zekâsı, aklı onun için en büyük nimettir. Bu nimetleri Allah'ın razı olduğu şeylerde kullanırsa O'na şükretmiş, rızasına aykırı yerlerde kullanırsa nankörlük etmiş olur.

“De ki: “Söyleyin bakalım, eğer Allah kulaklarınızı ve gözlerinizi alır da kalplerinize mühür vurursa, Allah’tan başka onları size getirecek tanrı kimdir?”. Dikkat et, ayetlerimizi nasıl türlü türlü açıklıyoruz, sonra da onlar yüz çeviriyorlar?”³⁴

Biz onlara, bunca deliller, uyarılar, ibretler ortaya koyduğumuz halde, yine de öğüt almıyorlar. Allah'a karşı nankörlük; O'nun insanlar için koymuş olduğu kural-lara göre bir hayat yaşamamak demektir. Emrettiği şeyleri yapmamak; yasakladığı şeyleri yapmak demektir.

5. Tartışmacı

Bazı insanlar tartışmayı çok sever. Hele ki kendisini güçlü hissettiği bir konu olduğu zaman onu durduramazsınız. Önüne ne gelirse ezip geçer. Rakibi kendisinden öne geçtiği zaman köpürmeye başlar. Eğer altta kalmaya devam ederse söylediği kelimeler daha da seviyesizleşir, biraz daha ileri giderse küfür etmeye başlar.

Yüce Allah, Kuran'da insanın bu tartışmacı niteliğinin şöyle dile getirmektedir:

“Andolsun ki, gerçekten Biz bu Kuran'da insanlara ibret olacak her türlü misali tekrar tekrar açıklamışızdır. İnsan ise her şeyden çok mücadelecidir.”³⁵

³³ Hac/22 ve 66

³⁴ Enam/46

³⁵ Kehf/54

6. Zalim

Yüce Allah, Kur'an'da; *“Evet Biz, o emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk da onlar onu yüklenmeye yanaşmadılar ve ondan korktular da onu insan yükledi. O, gerçekten çok zalim, çok cahildir”*³⁶ buyurmaktadır.

En büyük zulüm elbette ki kulun Rabbinin hükümlerine karşı gelmesidir. Rabbine karşı zalimce davranan insandan diğer insanlara kötü davranması daha fazla beklenir. İnsanların çoğunu yanlış hareket etmekten alıkoyan şey korkudur. Bu nedenle insanın kalbindeki Allah korkusu yok olduğu zaman artık o, tehlikeli, tehlikeli olmasına rağmen insanların arasına salıverilmiş bir hayvandan daha zararlı bir hale gelir. Önüne gelen her şeyi yok eden bir sele dönüşür.

Allah kendisi hakkında haksız ithamlarda bulunanları, zalimler olarak nitelemektedir:

“Allah’a iftira ederek yalan uydurandan veya ayetlerini yalanlayandan daha zalim kim olabilir? Hiç şüphe yok ki zalimler kurtuluşa eremezler.”³⁷

7. Zayıf

İnsan, hem kişilik olarak hem de azmi, kararlılığı yönünden zayıf yaratılmıştır. İnsanın bu özelliğini Kur'an'da şu şekilde anlatılmaktadır:

“Allah, sizin (yükünüzü) hafifletmek ister; insan zaten zayıf olarak yaratılmıştır.”³⁸

İnsanlar, kadınlara sabretme konusunda, hevaya muhalefet, sıkıntılara katlanma hususunda ve bir de yaratılışlarında zayıftırlar.

İnsanın sadece bedeni değil iradesi de zayıftır. Sürekli tereddütler yaşar. Neye nasıl karar vereceğini bazen bilmez hale gelir. Kendi adına kararlar vermesi için psikologlara gider. Bu şekilde kendine yön vermeye çalışır.

Kur'an'ın insanın ahlâkî zayıflığından bahsettiği pek çok yerde, bundan iman edenler ve doğru yolda olanlar istisna edilmiştir. Doğustaki fitrî zayıflık daha sonra değiştirilemez değildir. İnsan Allah'ın gönderdiği hidayeti kabul eder ve kendi nefsinin ıslah için bilfiil gayret gösterirse o zaman bu zayıflığını tedavi edebilir.

İmam Sadık (as) şöyle buyurmuştur: *“Miskin Âdemoğlu! Eceli gizli, hastalıkları örtülü, ameli mahfuzdur. Bir sivrisinek incitir, (boğazına tıkanan) bir damla öldürür, bir ter koktur!”*³⁹

³⁶ Ahzab/72

³⁷ Enam/21

³⁸ Nisa/28

³⁹ Şerh-u Nehc'ul Belağa İbn-i Ebi'l Hadid, 20/62

8. Cahil

Bir şeyin öğrenilmesi gerektiğini bilen kimse, bilgi sahibi olur. İnsanın bilmediğini bilmesi de ilimdir. İnsanın bilmediğini bilerek öğrenmesi de ilim sayılır.

“...**İnsan gerçekten çok zalim, çok cahildir**”⁴⁰ buyuran Allah, insanın cahil olduğunu gözler önüne seriyor. İnsanların çoğu, fitratlarının gereği olarak amel etmedikleri için cahildirler. Kendi sınırlarını bilmeme noktasında da cahildirler.

Kuran'da İnsanın Olumlu Sosyal Özellikleri

1. Öfkeyi Yenmek

Öfkeyi yenmek, zarar gördüğü kimselere karşı kudreti bulunduğu halde intikama kalkışmamak ve hatta hoş olmayan bir hal göstermeyip, hazmetmek ve sabretmektir. Bu hususta Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır:

“O (Allah'tan hakkıyla korka)nlar, bollukta ve darlıkta Allah için harcarlar, öfkelerini yutarlar, insanları affederler. Allah iyilik edenleri sever.”⁴¹

İmam Sadık (as), kendisine, “*Bana öğüt alacağım bir öğüt ver*” diyen Abdüle'la'ya şöyle buyurmuştur: “*Bir şahıs Allah Resulü'nün (saa) huzuruna vardı ve şöyle arz etti: “Ey Allah'ın Resulü! Bana öğüt alabileceğim bir nasihatte bulun.” Peygamber ona şöyle buyurdu: “Git ve öfkelenme” O şahıs sözünü tekrarladi. Peygamber de ona yine şöyle buyurdu: “Git ve öfkelenme” Bu soru ve cevap tam üç defa tekrarlandı.*”⁴²

Gazap, organlarda istemsiz olarak ortaya çıkan bir durumdur. Gayz ise böyle değildir. O isteğe bağlıdır. Gazap Allah'a isnat edilebilir ama gayz isnad edilmez. Ayette geçen durum ise, insanların, içlerinde dolan öfkeyi yenip, intikam almaktan vazgeçmeleridir, içleri öfkeyle dolduğu, onu da uygulama imkânları olduğu halde hayata geçirmemeleridir.

İmam Ali (as), Mısır'a vali olarak tayin ettiğinde Malik Eşter'e yazmış olduğu mektubunda şöyle buyurmuştur: “...*Öfkeni yen, kendine sahip ol, kimseye el kaldırma, kötü söz söyleme. Bu hallerde sakinleşip iradene kullanabilmen için acele etmekten kaçın ve öfkeni dindir. Bunlardan birisi sende meydana geldiğinde gözünü gökyüzüne doğru (kaldır) ki sakinleşesin ve iradene sahip olasın. Bunları, Rabbine ulaşacağını kalbine iyice yerleştirmeden uygulayamazsın...*”⁴³

Akıl sahibi insanlar toleranslı davranırlar, öfkelerini yutarlar. Öfkenin ve saldırganlığın bulunduğu yerde aklın kenara itildiği acı bir gerçektir. İnsan bazen öfkelenir ve

⁴⁰ Ahzab/72

⁴¹ Ali İmran/134

⁴² El Kafi, 2/303/5

⁴³ Nehc'ül-Belağa, 53. mektup; Tuhef'ul Ukul, 148

hınç duyar. Öç almanın en güzel biçimi, kötülük yapanlara benzemeyerek kötülüğe karşı iyilik yapmaktır. Ama böyle aşağılık insanlara da bir şekilde engel olmak gerekir.

İmam Sadık (as) şöyle buyurmuştur: “*Her kim istediği taktirde uygulamaya geçirebildiği öfkesini yenerse, Allah kıyamet günü kalbini kendinden hoşnutluk ile doldurur.*”⁴⁴

2. İnsanları Affetmek

Affetmek, insan için erdemli bir harekettir. Bunu başarabilen insanların sayısı ise son derece azdır. Affetmeyi bilmek affedilmeyi hak etmek anlamına da gelir. Bu hususta Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır:

“Her kim de sabreder ve kusuru bağışlarsa, işte bu elbette azmedilecek işlerdendir.”⁴⁵

Kendisine yapılan kötülüğü affeden kişi için Allah rızası ve bol sevap vardır. Allah'a itaatte çekilen sıkıntı fazla ise, verilecek sevap da o oranda artacaktır.

Affetmek insanın büyüklüğünü gösterir. İnsan ne kadar çok affedici olursa affettiği insanların gözünde değeri o kadar artar. Affettiği kişi, ne kadar yanlış bir harekette bulunduğunu fark eder ve aynı yanlışını tekrar etmez.

Hz. Musa, “*Ya Rabbi, senin indinde en aziz kimdir?*” diye sordu. Yüce Allah da, “*İntikam almaya gücü yeterken affedendir*” buyurdu.

3. İnsanların Arasını Düzeltmek

Müslümanlar arasında kardeşlik ve saygı temeline dayalı bir toplumun kurulması için, aralarında herhangi bir küslüğün, dargınlığın olmaması gerekir. Müslümanlar, bu toplumu birlikte kuracaklardır. Bazılarının bu göreve katılmıyor olması, o toplumda aksaklıkların meydana gelmesine sebep olacaktır.

İnsanların arasının düzeltilmesiyle ilgili birçok ayeti kerime vardır. Bunlardan birinde Allah, şöyle buyurmaktadır:

“Bir sadaka vermeyi yahut iyilik yapmayı veyahut da insanlar arasını düzeltmeyi emreden (ler)inki hariç, onların aralarındaki gizli gizli konuşmalarının çoğunda hiçbir hayır yoktur.”⁴⁶

İnsanların arasını düzeltmek, sağlıklı bir toplum kurmanın en önemli aşamalarından biridir. Birbirinden manen uzak insanların bulunduğu toplumda huzur ortamını tesis etmek oldukça zordur.

⁴⁴ El Bihar, 71/411/25

⁴⁵ Şûra/43

⁴⁶ Nisa/114

İyiliği emredip kötülükten sakındırmak, İbrahimi dinlerin hepsinde konu edilmiş, bütün peygamberler, resuller, imamlar ve salih müminler tarafından uygulanması istenilmiştir. Bu Allah tarafından yapılması istenen diğer emirler gibi değildir, birçok mesele için ölçü ve peygamberlerin gönderiliş sebebidir.

Toplumu oluşturan fertler, kendileriyle barışık olurlarsa, diğer insanlarla daha kolay barışı temin edebilirler. Bunun içinde öncelikle, toplumdaki fertlerin, kendi içlerinde sağlam ve bütüncül bir kişiliğe sahip olmaları gerekir. Kendi içerisinde bütünlüğü sağlayamayan bir kişiden, toplumsal bütünlüğü sağlaması beklenemez.

4. Emri Bi'l-Maruf ve Nehyi Ani'l-Münker

Bu prensip İslâm toplumunun güzel vasıflarını koruyan en önemli niteliklerinden biridir. Ma'rufu emir, ferdi ve toplumu mutlu kılacak güzel şeylerin yapılmasını istemek; münkerden men de; ferdi ve toplumu bozacak, mutsuz edecek her türlü kötülükten insanları men etmeye çalışmaktır.

Toplum düzeninin korunması için herkes kendi ölçüsünce ve gücü oranında iyiliği emir, kötülükten men etmeye çalışmalıdır. Böylece toplum sağlıklı bir yapıya kavuşur ve gelişme, ilerleme imkânına sahip olabilir. Aksi takdirde, dağınıklık, başıboşluk hâkim olup, düşmanlık ön plâna çıkar, toplumun bütün kurum ve kuruluşlarında bozulma görülür ve toplum böylece acze düşer. İşler yürümez.⁴⁷

İyiliği emredip kötülükten sakındırmak, İbrahimi dinlerin hepsinde konu edilmiş, bütün peygamberler, resuller, imamlar ve salih müminler tarafından uygulanması istenilmiştir. Bu Allah tarafından yapılması istenen diğer emirler gibi değildir, birçok mesele için ölçü ve peygamberlerin gönderiliş sebebidir. Zira içerisinde bulunduğumuz bu madde âlemi iyiliklerle kötülüklerin, hakla batılın, karanlıkla aydınlığın, güzel sıfatlarla kötü sıfatların iç içe, bazen ayırt edilemeyecek kadar karışık olduğu bir yerdir. Öyle ki, çoğu zaman insan neyin iyi ve neyin kötü olduğunu ayırt edemez duruma gelir, güzellikle kötülüğü birbirinden ayırıp sonrasında ona göre davranmak çok zor bir hal alır.

İşte bu esnada; hikmet sahibi, kullarını seven ve onların kemale ulaşmasını isteyen yüce Allah, peygamberler gönderir. Sırf insanlığa neyin iyi ve neyin kötü olduğunu anlatmaları için. Bütün ilâhî dinler; insanlara neyin iyi neyin kötü, hangi işin karanlığa hangi işin aydınlığa götürdüğünü ve nelerin faydalı nelerin zararlı olduğunu gösterdikten sonra, insandan iyilikleri yapıp kötülüklerden uzak durmalarını

⁴⁷ Tabatabai, el Mizân fi Tefsîri'l-Kuran, c.6,s.163.

istemektedir. Buna Allah'ın insanı hidayet etmesi diyoruz, işte Allah doğru yolu kullarına böyle gösterir.

Yüce Allah, Kur'an'ın birçok yerinde müminlerden ilk önce iyiliği emredip, kötülükten sakındırmayı, daha sonra namaz kılmalarını, zekât vermelerini, Allah'a ve Resulüne itaat etmelerini istemektedir.

“Erkek ve kadın bütün müminler birbirlerinin dostları ve velileridirler. İyiliği emrederler, kötülükten vazgeçirirler, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah'a ve Resulüne itaat ederler. İşte bunları Allah rahmetiyle yargılayacaktır. Çünkü Allah azizdir, hâkîmdir.”⁴⁸

Resulullah (saa) bu vazifenin önemini şöyle açıklıyor: “Kim iyiliği emredip, kötülükten sakındırırsa Allah'ın, Allah'ın kitabının ve Allah'ın Resulü'nün yeryüzünde ki halifesidir.”⁴⁹

İmam Bakır (as) nakledilen bir hadiste buyuruyor ki: “İyiliği emredip, kötülükten sakındırmak, peygamberlerin yoludur, salih ve iyi insanların en önemli programıdır. Diğer farzlar bu farzın uygulanmasına bağlıdır, yollar ancak bu emri yerine getirmekle güvenli olur. Alışverişlerinizdeki helâlik bununladır. Bilin ki, iyiliği emredip kötülükten sakındırdığınız sürece düşmanlarınız insaflı olacaktır... İşleriniz bir düzene girecektir.”⁵⁰

Kaynaklar

- Adler, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Kamuran Şipal, İstanbul, 1997.
 Amuli, Cevad, *Tesnim-Tefsiri Kuran-ı Kerim*, İsrâ, Kum,2001.
 Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, çev. Refik Özdek, İstanbul, 1998.
 Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1996.
 el-İsfahânî, Ragıp, *el-Müfredat fi Garîbu'l- Kur'ân*, Beyrut, 1998.
 er-Râzî, Fahrüddin, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dar'ul Kutub-il İlmiye, Tahran.
 et-Taberî, Ebu Cafer, *Tefsîru't-Taberî*, Beyrut, 1994.
 İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dar-u Sadr, Beyrut.
 Suyuti, Celalettin, *el-Durr'ul Mensur*, Halebî baskı, Mısır.
 Şeriati, Ali, *Ali*, çev. Alptekin Dursunoğlu, Söylem, İstanbul, 2003.
 Şeriati, Ali, *İslam Sosyolojisi*, çev. Kenan Sökmen, İstanbul, 1993.
 Şirazi, Mekarim, *Tefsir-i Numune*, Kum,1996.
 Tabatabai, Allame, *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kuran*, Beyrut 1997.
 Yezdi, Muhammed Taki Misbah, *Maarif-i Kur'an*, İmam Humeyni, Kum,1994.
 Zamahşeri, Carullah, *el-Keşşaf*, Daru'l Marife, Beyrut.

⁴⁸ Tövbe, 71.

⁴⁹ Mizan'ül Hikme, c:4,s:80.

⁵⁰ Usul-i Kâfi, c:5,s:55.